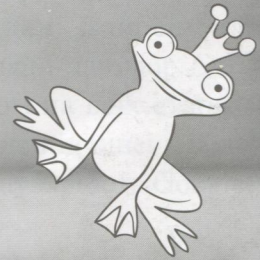
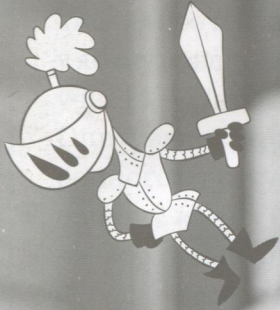

За сприяння Міністерства освіти і науки України,
Національної академії педагогічних наук України

Українська мова та література

№7—8 (923—924),
липень—серпень 2020

Газета для вчителів української мови та літератури
Видається із вересня 1996 року. Виходить 1 раз на місяць

**Дистанційне навчання
української мови та літератури**

ЗМІСТ НОМЕРА

6

Новини

Цікавинки

10 6 цікавих фактів про навчання онлайн
Тема номера

14 Перше, що варто зробити у цій ситуації —
прийняти її
Учителька Ніна Скочко про навчання онлайн під час карантину

Педагогічний досвід

18 Математика й лірика
До 180-річчя виходу першого видання «Кобзаря»
Тараса Шевченка

30 Кохані жінки у творчості Івана Франка
Комбінований урок

38 Розмова про подорожнього
Урок вивчення нового матеріалу

Позакласний захід

52 Співана поезія
Урок-концерт

Ключ розуміння

60 Двосічний меч правди
Міркування, чужі та власні, про вірш Володимира
Сосюри «Любіть Україну»

72 Синтаксичні спостереження
Підготовча робота до систематичного курсу син-
таксису під час опрацювання несинтаксичних роз-
ділів шкільної програми

Методична скарбничка

90 Навчитись, щоб навчати
Трансляція уроку, робота з QR-кодами та файлами

108 Click-навчання
Методика організації освітнього процесу сучасного
покоління молоді

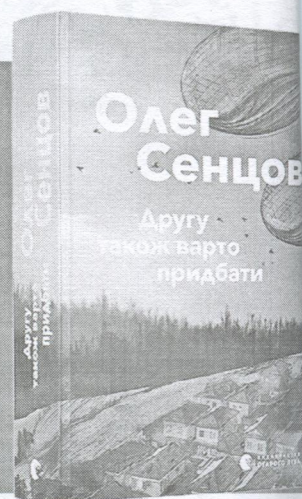
114 Читання — зростання
Підвищення кваліфікації освітян засобами педагогіч-
ної преси

АНОНС

Морфологічна норма

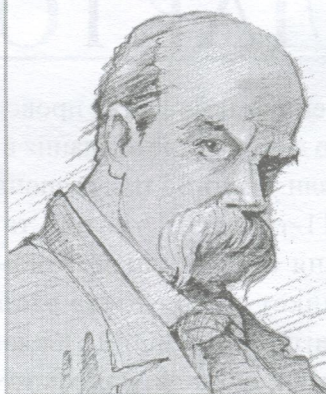
6

Найцікавіші
новини з мовно-
літературної
сфери.

18

Ви впевнені,
що творчість
Шевченка
й арифметична
прогресія — речі
непосднувані?

60

А ви
любите свою
Україну так,
як заповідав
класик?

Чинна програма з української
мови передбачає засвоєння
учнями досить великого
обсягу синтаксичних відомостей.

72

Синтаксичні спостереження

Підготовча робота до систематичного курсу синтаксису під час опрацювання несинтаксичних розділів шкільної програми

Найважливіший щодо формування мовленнєвих умінь учнів розділ програми з української мови — синтаксичний. Але труднощі зумовлені тим, що він передбачає два етапи, віддалені один від одного великим проміжком часу. Для зв'язку між цими етапами необхідно використовувати можливості для синтаксичних спостережень під час опрацювання інших розділів програми з української мови.

Володимир
МЕЛЬНИЧАЙКО,
доктор
педагогічних наук,
ТНПУ
ім. В. Гнатюка;

Мирослава
КРИСЬКІВ,
кандидатка
педагогічних наук

Вивчення синтаксису займає помітне місце в шкільному курсі української мови: ряд найважливіших синтаксичних явищ діти засвоюють ще в початкових класах, у 5-му класі опрацьовують розділ «Відомості із синтаксису і пунктуації», у 6—7-му — знайомляться із синтаксичними функціями частин мови і їх форм, у 8—9-му — вивчають систематичний курс синтаксису. Навчальною програмою передбачено й поглиблення знань із синтаксису й пунктуації в старших класах. Це дозволяє роботі над засвоєнням синтаксичного матеріалу надати систематичного характеру, зробити його предметом постійної уваги, реалізуючи принцип наступності й перспективності в навчанні.

Постійна увага до синтаксичних явищ не випадкова: саме на цьому рівні найбільш виразно виявляється діалектичний зв'язок мови і мислення, взаємозв'язки між одиницями всіх рівнів мовної системи. Усі одиниці нижчих рівнів — звуки, морфеми, слова і форми слів можуть виконувати свою роль у процесі формування і вираження думки, у мовному спілкуванні лише завдяки тому, що вони входять до складу мовних засобів, здатних виконувати комунікативні функції, служать для них будівельним матеріалом. Тому розвинене мовлення учнів, практичне володіння мовою невіддільне від засвоєння її синтаксичної будови, без формування синтаксичних умінь і навичок.

Чинна програма з української мови передбачає засвоєння учнями

досить великого обсягу синтаксичних відомостей. У школі вивчаються всі рівні синтаксичної системи з властивими їй мовними конструкціями — словосполучення як номінативна одиниця, просте і складне речення як комунікативні одиниці, а також явища надфразного рівня, які характеризуються виразними синтаксичними зв'язками між реченнями в тексті.

Синтаксичний матеріал сам по собі не легкий для засвоєння. Кожна синтаксична одиниця відзначається багатогранністю і різноманітністю ознак і властивостей, що характеризують її структуру, семантику, особливості функціонування в мовленні. Для осмислення їх необхідні уміння аналізувати, зіставляти факти, робити узагальнення і висновки.

Немало й інших труднощів. Зокрема, відчувається гостра нестача часу: за опрацювання систематичного курсу синтаксису майже зовсім немає уроків закріплення чи застосування знань, повторення і систематизації вивченого. Нема й умов для принагідного, паралельного повторення у зв'язку з опрацюванням інших тем — адже цим розділом завершується вивчення фактичного мовного матеріалу. Не визначено програмою і певної системи засвоєння синтаксичних закономірностей побудови тексту; конкретні відомості вводяться тільки в 5-му класі, у наступних класах передбачено лише «повторення вивченого про текст». Тож синтаксичні зв'язки на рівні тексту і засоби їх вираження доводиться вивчати загалом у процесі виконання вправ.

Якщо до цього додати, що вивчення синтаксису полягає не тільки (і не стільки) в засвоєнні лінгвістичних відомостей, а передусім у формуванні в учнів уміння використовувати виражальні можливості синтаксичних засобів у власному мовленні, то не залишиться сумніву в тому, що труднощі, які виникають під час вивчення розділу, дуже серйозні.

Аналіз показує, що в учнівських письмових висловлюваннях синтаксичні засоби використовуються нерівномірно. Одні з них, переважно ті, що властиві розмовно-побутовому мовленню, знаходять широке застосування у творчих роботах учнів будь-якого класу, оскільки засвоюються в основному під впливом мовного середовища. Інші ж, характерні для книжних стилів, можуть бути відсутніми в учнівських текстах навіть після докладного розгляду на уроках. Вивчення синтаксису не тільки суттєво не позначається на структурі учнівських висловлювань, часто спостерігається зворотний процес — свідоме прагнення уникнути вживання тих конструкцій, побудова або пунктуаційне оформлення яких викликає у школярів певні сумніви.

До рідковживаних засобів належать:

- ◆ на рівні словосполучення — усі лексико-граматичні типи, окрім іменникових і дієслівних; із відношеннями умови, причини, мети; з іменниковим керуванням; із залежним інфінітивом;
- ◆ на рівні речення — неморфологізовані (нетипові) способи вираження всіх членів речення; зокрема: експресивні форми присудка; неузгоджені означення; інфінітив у ролі другорядного члена; усі види обставин, окрім часу і місця; речення з риторичним запитанням; окличні речення; предикативні одиниці з більш ніж трьома другорядними членами; з другорядними членами (окрім означень), залежними від інших другорядних; зі вставними словами; з кількома засобами ускладнення; з дієприкметниковими зворотами, особливо — розташованими перед пояснюваним словом; дієприслівникові звороти зі значенням причини, умови, способу дії; відокремлені означення і прикладки з додатковим відтінком причини; усі види уточнювальних членів речення; неповні речення як самостійні синтаксичні одиниці; конструкції із прямою мовою, особливо зі словами автора в постпозиції та інтерпозиції; складносурядні речення з розділовими відношеннями компонентів; складнопідрядні ре-

чення з підрядними всіх видів, окрім означальних, з'ясувальних і часових, з підрядними реченнями в інтерпозиції, з кількома підрядними; безсполучникові складні речення з різнотипними частинами; багатокомпонентні речення з різними типами зв'язку з більш ніж трьома предикативними частинами; односкладні речення як частини складних конструкцій; ускладнені частини складних речень.

До рідко використовуваних засобів належать усі способи вираження деяких логічних зв'язків — наслідку, допусту, умови, що свідчить про недостатнє усвідомлення суті цих категорій мислення. Для вираження відношень способу дії, причини школярі використовують лише деякі звичні для них засоби. Водночас користуються дуже обмеженим набором засобів синтаксичного зв'язку — сурядними і підрядними сполучниками, сполучними словами.

В учнівських текстах багато синтаксичних помилок. Найчастіше трапляються:

◆ у структурі словосполучення — порушення лексичної сполучуваності компонентів, порушення норм дієслівного та іменного керування (вибір прийменника і відмінкової форми залежного слова);

◆ у структурі речення — порушення граматичної координації підмета і присудка, неправильний порядок слів, граматична неоднотипність однорідних членів, незалежний дієприслівниковий зворот, сплутування прямої і непрямой мови, ознак складносурядних і складнопідрядних речень, нанизування предикативних частин, одноманітність засобів зв'язку в реченнях із послідовною підрядністю, відрив означального підрядного речення від означуваного слова.

Характерними недоліками у побудові зв'язних висловлювань є брак смислових зв'язків між компонентами (реченнями, абзацами), бідність і одноманітність засобів міжфразового зв'язку,

недостатня розгорнутість складних синтаксичних цілих (надфразних єдностей), непослідовність викладу, брак членування або безсистемне членування тексту на абзаци.

Зрозуміло, навчальний процес необхідно будувати так, щоб виявляти причини недоліків, запобігати й усувати їх, збагачувати синтаксис писемного мовлення учнів, сприяти його правильності, точності, виразності. Це вимагає виконання багатьох конструктивних і творчих завдань, на які не завжди вистачає часу. Тому синтаксична робота не може бути зведена лише до спеціальних уроків опрацювання синтаксису, навіть до всіх уроків граматики. Необхідно шукати додаткових резервів підвищення ефективності навчального процесу.

Одним із таких резервів є синтаксична робота, здійснювана під час вивчення несинтаксичних тем — фонетики, морфеміки, словотвору, лексики, морфології. Опорою для неї послужать вивчені на той час відомості із синтаксису у 1—4-х класах — практичне засвоєння зв'язку між словами у словосполученні і реченні, речення як засіб вираження думки, розповідні, питальні та спонукальні речення і розділові знаки в них, члени речення — головні і другорядні, просте і складне речення, звертання, пряма мова тощо. Під час роботи учні виконують аналітичні вправи, учаться будувати речення потрібної структури.

Отже, до 5-го класу вони приходять із певним обсягом відомостей про синтаксичні одиниці, оволодівають відповідними термінами. Ця робота продовжувалась під час опрацювання розділу «Відомості із синтаксису і пунктуації», поступово ускладнюючись. Працюючи над словосполученням, учні знаходять слова, що відповідають на запитання (*співати* — як? *доручити* — кому?), замінюють один тип словосполучення іншим (*промені сонця* — *сонячні промені*), вибирають форму залежного слова (*виконати вправу* — *виконання вправи*), добирають необхідний для зв'язку прийменник та відмінкову форму (*дякувати* — кому? —

друзям; *скучати* — за ким? — **за друзями;** *зайти* — куди? — **у клас;** *вийти* — звідки? — **з класу).**

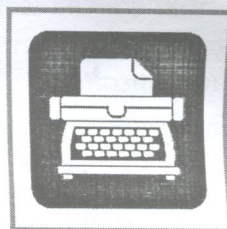
Далі програма передбачає вивчення розділів, які до синтаксису безпосереднього стосунку не мають. Виникає загроза, що учні за 2 роки забудуть вивчене і втратять уже вироблені навички. Щоб цього не трапилось, необхідно набуті знання і уміння повторювати, розширювати і поглиблювати під час опрацювання несинтаксичних розділів навчальної програми у 5—7-х класах. Такі можливості є, і їх слід використовувати, розглядаючи будь-яке мовне явище у контексті, в органічному зв'язку з іншими, застосовуючи комплексні вправи, що дозволять не тільки закріпити новий матеріал, але й повторити вивчене раніше (зокрема із синтаксису) і принагідно реалізувати дидактичний принцип перспективності — готувати до свідомого сприйняття наступних синтаксичних тем і розділів. Зокрема, тільки через продумане використання дидактичного матеріалу (прикладів) можна ґрунтовно закріпити такі поняття, як головне та залежне слово у словосполученні, головні й другорядні члени речення, однорідні члени речення, смислові й граматичні зв'язки слів у складних синтаксичних одиницях.

Зміст синтаксичної роботи під час опрацювання фонетики, структури слова, орфографії зводиться переважно до побудови і перебудови словосполучень: *вулиці Києва — київські вулиці* (чергування голосних звуків, вживання великої літери, написання суфікса *-ськ*), *жир із риби — риб'ячий жир* (уживання апострофа), *порада дру-*

га — дружня порада (чергування приголосних), *квиток для проїзду — проїзний квиток* (спрощення в групі приголосних) тощо. У складі словосполучень доцільно з'ясовувати значення слів, передусім багатозначних (*врожайні поля — поля зошита*), вживання слів у переносному значенні (*глибока думка — глибока криниця*), омонімів (*заплести косу — нагострити косу — перейти косу*).

Побудова словосполучень дає змогу показати і реалізувати зв'язки кожного із значень слова з іншими словами (*передати книжку — передати по радіо — передати куті меду*), особливості керування деяких синонімів (*перешкоджати рухові — гальмувати рух*) і споріднених слів (*дивитися на картину — вдивлятися в картину — придивлятися до картини*), дію закону милозвучності (*наш учитель — наша вчителька*). Виконуючи такі перетворення, школярі знайомляться з різними моделями словосполучень, звертають увагу на явище синтаксичної синонімії.

Складаючи речення зі слів (наприклад, *фірма, інженери, економісти, працювати*), учні усвідомлюють необхідність застосувати відомості про чергування *i-й, у-в*, вводячи у речення слова-антоніми (*навесні — восени*), споріднені слова (*ліс — лісовий*) або форми одного слова (*озеро — озер*), з'ясовуючи значення рідковживаних чи запозичених слів (*вілла, алея*), «перекладаючи» образні вислови (*шепче листям осінь*) звичайною розмовною мовою, учні практично засвоюють багато синтаксичних моделей.

Більша частина учнів будь-якого класу не вміє використувати емоційно-експресивні можливості синтаксичних одиниць.

В учнівських текстах багато синтаксичних помилок, які найчастіше трапляються у структурі словосполучення й у структурі речення.

Дуже часті й пунктуаційні помилки, яких, як правило, втрос-вчетверо більше, ніж орфографічних.

Синтаксичні спостереження під час вивчення неграматичних тем

№	Тема уроку	Зміст синтаксичної роботи	Види вправ
1	Наголос	Значення контексту для визначення місця наголосу	Складання словосполучень і речень омофонами
2	Вживання м'якого знака і апострофа	Розгляд слів у мінімальному контексті	Побудова і перебудова словосполучень
3	Основні випадки чергування <i>y-в, i-й</i>	Розгляд слів у складі словосполучень, сполучень слів у складі речень	Заміна одного з компонентів
4	Лексичне значення слова. Багатозначні слова	Роль контексту у виявленні значення слова	Побудова словосполучень і речень із указаними словами
5	Переносне вживання слів	Роль контексту у виявленні слова з переносним значенням	Складання словосполучень і речень із переносним вживанням вказаних слів
6	Синоніми	Порівняння синтаксичних зв'язків слів одного синонімічного ряду	Добір слів, залежних від кожного із синонімів
7	Омоніми	Виявлення значення слів у складі словосполучень і речень	Складання речень із омонімами
8	Антоніми	Протиставлення у межах простого і складного речення	Складання речень із антонімами. Вставка в речення одного зі слів антонімічної пари
9	Основа і закінчення	Синтаксична роль закінчення	Відтворення деформованих речень із вибором необхідної форми слова
10	Морфемна будова слова	Прийменникове керування: залежність прийменника від префікса	Складання словосполучень і речень зі спільнокореновими дієсловами і віддієслівними іменниками
11	Ненаголошені голосні в коренях слів	Зв'язок слів у сполученні і реченні	Вставка в речення форм слова і спільнокоренових слів
12	Правопис префіксів	Синтаксичні синоніми	Заміна сполучень слів із прийменником похідним словом із префіксом (у складі речення)
13	Чергування приголосних звуків, подвоєння і спрощення звукосполучень	Утворення і перетворення словосполучень	Відтворення віршованого тексту з утворенням похідних слів

Синтаксичні спостереження під час вивчення неграматичних тем (таблиця 1)

Для перевірки ефективності такого підходу до вивчення несинтаксичних тем у 5-му класі в кінці навчального року варто запропонувати підсумкові завдання. Наприклад:

- ◆ перепишіть, поділяючи текст на речення;
- ◆ доповніть наведені речення другорядними членами;
- ◆ з наведених слів утворіть кілька словосполучень і кілька речень.

За нашими спостереженнями, учні 5-х класів, у яких здійснювався такий підхід до опрацювання програмового матеріалу, допускають у 2,5—3 рази менше помилок у виконанні завдань порівняно з класом, де міжрівневі зв'язки не були предметом постійної уваги. Отже, завдяки таким спостереженням і вправам знання і вміння, набуті під час вивчення елементарних відомостей із синтаксису і пунктуації, закріплювалися і в подальшому сприяли вивченню частини мови на синтаксичній основі.

У процесі вивчення частин мови для поглиблення і розширення відомостей із синтаксису набагато урізноманітнюються можливості. Тут уже можна застосувати не лише принагідні спостереження і добір мовних ілюстрацій, але й виявляти цілеспрямовану увагу до ролі кожної частини мови у структурі словосполучення і речення, призначення її форм (якщо це змінні слова) для конструювання синтаксичних одиниць. Так реалізуються вигоди методичних принципів наступності та перспективності в навчальній роботі. Зокрема, термін «вивчення морфології на синтаксичній основі» передбачає використання відомостей із синтаксису, що стосуються таких питань, як словосполучення, їх види, будова, речення, його граматична основа, члени речення, прості, ускладнені, складні речення, їх структура і засоби синтаксичного зв'язку, для засвоєння суто морфологічних явищ.

Синтаксична робота в процесі вивчення частин мови — якісно новий етап. Можливість її зумовлена тим, що функція повнозначного слова і окремих його форм визначається специфікою частини мови, до якої воно належить, є однією з ознак цієї частини мови, внаслідок чого морфологічні властивості виявляються невідірваними від синтаксичних. Деякі форми слів виконують визначальну роль у структурі речень певного типу (наприклад, давальний відмінок — одного з видів безособового речення: *Йому хотілось (здавалось, мріялось)*); форми наказового способу — спонукального речення, умовного способу — роль присудка головних частин у складнопідрядних речень зі сполучником *якби*, предикативних прислівників (слів категорії стану *темно, цікаво, зрозуміло* — присудків безособових речень).

Тому в курсі морфології характеристика частин мови з використанням синтаксичних понять і термінів (словосполучення, речення, член речення, граматична основа речення, складне речення тощо) не тільки бажана, але й необхідна. Розширюючи це коло понять, цілком можливо з пропедевтичною метою ввести терміни **узгодження, керування, прилягання**, називні й безособові речення, які природно вписуються в навчальний процес і не становлять для учнів додаткових труднощів.

Вивчення морфології на синтаксичній основі дає змогу реалізувати кілька дидактичних завдань:

- ◆ ознайомити учнів із багатьма видами словосполучень і морфологізованими засобами вираження членів речення;
- ◆ закріпити вивчені раніше синтаксичні і пунктуаційні теми, наприклад, однорідні члени речення, звертання;
- ◆ продемонструвати деякі синтаксичні конструкції, які докладно будуть розглянуті пізніше (наприклад, називні, безособові, спонукальні речення, способи вираження

присудка, прикладки, неузгоджені означення, активні і пасивні звороти, ускладнені прості речення, вставні слова тощо).

Водночас характер синтаксичного аспекту навчальної роботи зумовлюється характером і змістом морфологічної теми.

Реалізація взаємозв'язку морфології із синтаксисом може здійснюватися за кількома перспективними лініями — словосполучення граматичної основи речення, структурних типів речень, засобів ускладнення, складних речень. Зі сказаного можна зробити висновок, що найбільшій увазі заслуговують моделі словосполучень із керованими словами, оскільки саме в таких структурах найчастіше трапляються помилки в учнівському мовленні. Вправи на побудову, перебудову, виправлення неправильно побудованих словосполучень і речень знаходять місце під час вивчення всіх повнозначних частин мови (передусім іменника і дієслова, а також прийменника як засобу зв'язку між словами у словосполученні й реченні).

Розглянемо можливості для такого міжрівневого зв'язку у змісті відомостей про частини мови з погляду синтаксичних явищ. Вивчаючи **іменник** як частину мови (визначення, початкова форма, поділ на відміни, роль у мовленні), доводиться враховувати особливості його сполучуваності з іншими словами, роль у реченні. У словосполученні він може виступати головним словом (такі словосполучення називають іменниковими: *яскравий промінь, осінній день, кожен учень*), а в реченні найчастіше буває в початковій формі підметом: *Виступає шкільний хор*. Уже на цьому етапі діти вдосконалюють свої уміння встановлювати зв'язки між словами за допомогою запитань.

Можливості для синтаксичних спостережень значно збільшуються у зв'язку з вивченням відмінювання іменників. Адже відмінкові форми призначені для виконання

різноманітних синтаксичних функцій. У формі непрямих відмінків іменники виступають усіма другорядними членами речення і навіть (поряд із називним відмінком) іменною частиною складеного присудка (порівняймо: *захист Вітчизни* — додаток в О.в.; *зустрілися в театрі* — де? — обставина; *посуд* — який? — з *пластмаси, будинок* — який? — *школи* — означення; *Суддею був ведмідь* (іменна частина в О.в.); *Вовки були підсудки* (іменна частина в Н.в.)).

Без екскурсів у сферу синтаксису вивчення теми перетворилось би у суцільне зазубрювання. З використанням синтаксичних понять і термінів навчання не тільки не ускладнюється, а, навпаки, спрощується.

Іменник (таблиця 2)

Так само, цілком природно, на уроках виникають питання про синтаксичні функції інших частин мови. Для **прикметника** це функція здебільшого залежного, але зрідка й головного слова у словосполученні (*найдовша* — де? — *в Європі ріка*), у реченні — іменної частини присудка (*День був сонячний*), найчастіше — означення, а в разі субстантивізації, перебираючи на себе функції, властиві іменникові, — підметом або додатком (*Черговий [учень] відповідає за порядок у класі; Старших треба поважати*). Така сама роль у словосполученні і реченні й інших частин мови, формою подібних до прикметників — **порядкових числівників** (*на фініші був другим; перший встановив рекорд школи*), **займенників різних розрядів** (*мій, такий, котрий, всякий, нічий, будь-який*), а також однієї із форм дієслова — **дієприкметників** (*зів'ялий цвіт; виконане завдання*).

Прикметник (таблиця 3 на с. 80)

Числівник (таблиця 4 на с. 81)

Займенник (таблиця 5 на с. 81)

Таблиця 2

Іменник

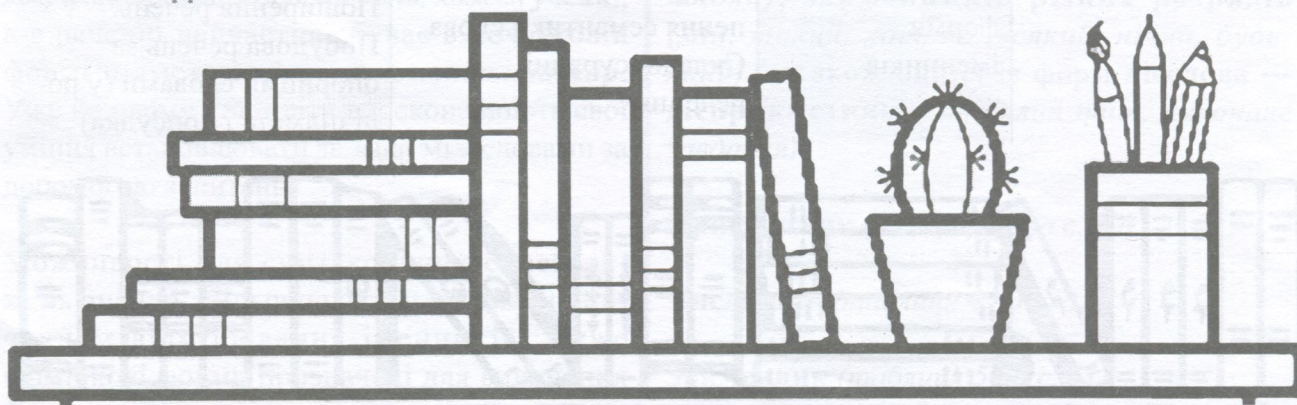
Синтаксичні поняття	Тема уроку з морфології	Характер зв'язку із синтаксисом	Види вправ
Словосполучення	Іменник як частина мови. Відмінювання іменників. Рід і число іменників	Моделі іменникових словосполучень. Словосполучення з керованими іменниками. Узгодження. Керування	Побудова і перебудова словосполучень. Поширення речень. Добір означень до іменників
Граматична основа слова	Іменник як частина мови. Відмінкові форми іменників	Називний відмінок у ролі підмета, називний і орудний відмінки в ролі присудка	Складання речень за аналогією
Другорядні члени речення	Відмінювання іменників. Відміни іменників	Додатки і обставини. Неузгоджені означення. Прикладка	Уведення в речення слів у вказаній формі. Заміна прикметників іменниками. Доповнення речень прикладками. Побудова і перебудова речень
Ускладнені речення	Значення іменника. Граматичні ознаки іменників. Кличний відмінок	Однорідні члени речення. Узагальнювальні слова при однорідних членах. Порівняльний зворот. Відокремлений додаток. Звертання. Називне речення	Побудова і перебудова речень. Складання початкових фрагментів листа
Складне речення	Словотвір іменників. Відмінкові форми іменників	З'ясувальні підрядні речення при віддієслівних іменниках, означальні — у ролі пояснення семантики слова. Складносурядні речення	Складання речень із дієсловами мислення — мовлення і похідними від них іменниками. Поширення речень. Побудова речень за опорними словами (у ролі підмета і присудка)

Прикметник
Таблиця 3

У реченні прикметник найчастіше виступає як означення, що є його основною синтаксичною роллю (наприклад: Над лісом раптом запанувала абсолютна тиша (абсолютна — означення). Значно рідше прикметник виступає як іменна частина складеного присудка (наприклад: Яка важка у вічності хода!).

Синтаксичні поняття	Тема уроку з морфології	Характер зв'язку із синтаксисом	Види вправ
Словосполучення	Прикметник як частина мови. Відмінювання прикметників	Узгодження. Керування (моделі з прикметником у ролі головного і залежного слова)	Добір означень до іменників. Побудова словосполучення за моделлю. Відмінювання прикметників у складі словосполучень
Граматична основа слова	Синтаксична роль прикметників. Відмінювання прикметників	Прикметник у ролі іменної частини складеного присудка. Субстантивовані прикметники в ролі підмета чи додатка	Побудова словосполучень і речень
Другорядні члени речення	Відносні й присвійні прикметники. Творення прикметників	Означення узгоджене і неузгоджене	Доповнення речень прикметниками. Заміна у словосполученні іменника або прислівника прикметником
Ускладнені речення	Ступені порівняння прикметників	Однорідні члени речення. Відокремлені означення (інтонація, пунктуація)	Поширення речень прикметниками. Складання речень за аналогією
Складне речення	Ступені порівняння прикметників	Складні речення з підрядним способом дії	Введення в речення підрядних речень зі значенням порівняння

Ілюстрація: К. Басурін

Таблиця 4

Числівник

Синтаксичні поняття	Тема уроку з морфології	Характер зв'язку із синтаксисом	Види вправ
Словосполучення	Числівник як частина мови. Вживання числівників у зв'язку з іншими словами	Моделі із числівниками в ролі головного і залежного слова	Складання простих і складних словосполучень — за питанням, за моделлю, з наведених слів
Граматична основа слова	Семантичні групи числівників	Нерозчленовані словосполучення в ролі підмета. Кількісні і порядкові числівники в ролі іменної частини складеного присудка	Складання речень із числівником за опорними словами, за структурною моделлю
Другорядні члени речення	Відмінювання числівників	Числівники і словосполучення з ними в ролі додатків і означень	Побудова речень із відмінковими формами числівників. Поширення іменника порядковим числівником (у складі словосполучення і речення)

Таблиця 5

Займенник

Синтаксичні поняття	Тема уроку з морфології	Характер зв'язку із синтаксисом	Види вправ
Словосполучення	Займенник як частина мови. Розряди займенників	Займенник у ролі головного і залежного слова. Узгодження і керування у словосполученнях із займенниками	Побудова словосполучень із займенниками різних розрядів і форм
Граматична основа слова	Розряди займенників	Займенники в ролі підмета, іменної частини присудка, означення	Побудова речень за опорними словами, за питанням, за схемою
Другорядні члени речення	Розряди займенників. Відмінювання займенників	Займенники в ролі підмета, додатка і означення	Поширення речень
Типи простого речення	Питальні займенники	Питальні речення	Складання питальних речень, реплік діалогу
Складне речення	Питальні і відносні займенники	Займенники в ролі сполучних слів у складно-підрядних реченнях	Побудова речень із відносними і вказівними займенниками

Дієслово

Синтаксичні поняття	Тема уроку з морфології	Характер зв'язку із синтаксисом	Види вправ
Словосполучення	Дієслово як частина мови. Синтаксична роль дієслова	Усі моделі дієслівних словосполучень зі зв'язком керування і прилягання	Побудова словосполучень і речень. Відтворення деформованого речення і тексту
Граматична основа слова	Неозначена форма дієслова. Часи і способи дієслів. Форми наказового способу. Безособові дієслова	Особові форми дієслова у ролі присудка. Види присудків. Односкладні речення	Скорочення, відтворення, побудова речень. Перебудова речень із заміною часових і способових форм
Другорядні члени речення	Перехідні та неперехідні дієслова. Не з дієсловами. Види дієслів	Прямі і непрямі додатки при дієсловах доконаного і недоконаного виду	Побудова, поширення і скорочення речень. Заміна стверджувальних речень заперечними
Ускладнені речення	Дієслівні форми. Наказовий спосіб. Дієслова 3-ї особи множини теперішнього і майбутнього часу. Безособові дієслова	Однорідні присудки. Звертання у спонукальному реченні. Вставні слова	Доповнення речень однорідними присудками. Введення в речення дієслівних форм у ролі вставних слів
Складне речення	Значення дієслова. Перехідні дієслова. Умовний спосіб. Види і часи дієслів	З'ясувальні підрядні речення при перехідних дієсловах, дієсловах мислення і мовлення. Умовні підрядні речення. Співвідношення видових форм у частинах складного речення	Побудова речень. Редагування речень
Пряма мова	Відмінювання дієслів за особами. Наказовий спосіб дієслова	Уживання прямої мови після дієслів мислення-мовлення. Пряма мова як синонім до прямого додатка і з'ясувального підрядного речення	Побудова речень із прямою мовою. Заміна прямої мови непрямою (спостереження за формами присудків). Редагування неправильно побудованих речень

Дуже різноманітними можуть бути використані на уроках синтаксичні властивості **дієслова**. Як і щодо іменних частин мови, це передусім його роль у словосполученні, де, за небагатьма винятками, воно є головним словом, від якого залежать форми інших повнозначних слів: *читати газету, подарувати йому, збільшити вчетверо, поглянути вгору* та ін. Розглядаючи дієслова у такому мінімальному контексті, можна принагідно привчати дітей до термінів **керування** та **прилягання**. Синтаксичні функції дієприкметника повністю збігаються з функціями прикметника. В окремих випадках — у своїх незмінюваних формах — інфінітиві та дієприслівнику (*бажання вчитися; сидіти зігнувшись*) — дієслово виступає залежним словом, але про це, напевно, доречніше говорити пізніше.

Дієслово (таблиця 6)

Об'єктом уваги можуть стати і засоби ускладнення **предикативних одиниць**. Якщо для однорідних членів речення така нагода виникає під час опрацювання будь-якої повнозначної частини мови, то для відокремлених означень і обставин у межах тем «Дієприкметник» та «Дієприслівник», на базі яких формуються відповідні звороти.

Речення «Запропоноване завдання було не легким» може бути поширене словами, залежними від **дієприкметника**: *запропоноване (ким?) учителем або запропоноване (кому?) учням*. Це й буде поширене означення, що може відокремлюватись, якщо стоїть після пояснюваного слова (*Завдання, запропоноване учням, було нелегким*), якщо ж перед ним — не відокремлюється (*Запропоноване учням завдання було нелегким*). Такі спостереження дозволяють привернути увагу школярів до надзвичайно важливої проблеми взаємозв'язку інтонації (вимови речення) та пунктуації (вживання розділових знаків, які на цю вимову вказують).

Дієприкметник, дієслівні форми на -но, -то (таблиця 7 на с. 84)

Аналогічні спостереження можливі й бажані під час опрацювання **дієприслівника** і **дієприслівникового звороту**, які в реченні виступають звичайними або відокремленими обставинами (*біг не зупиняючись — біг, не зупиняючись ні на хвилину; сидів схилившись — сидів, схилившись над книжкою*).

Дієприслівник (таблиця 8 на с. 85)

Прислівники здебільшого виступають залежними від дієслова словами в словосполученні та другорядними членами (обставинами) в реченні. Саме на цю роль варто спрямувати увагу, вивчаючи цю частину мови. Способом організації таких спостережень є встановлення зв'язків між словами за допомогою запитань: *читати — як? — вголос, перебувати — де? — поблизу, приїхати — куди? — додому, згадувати — коли? — щодня, закричати — чому? — спростоння, зробити — для чого? — наперекір, збільшити — наскільки? — удвоє* тощо. Принагідно можна, звичайно, вказувати на вид обставини, привчаючи до відповідних термінів, але без такого уточнення можна й обійтись. Головне — щоб діти сприймали й усвідомили саму роль прислівника у змісті словосполучення чи речення, бо саме це відображають і терміни.

Прислівник (таблиця 9 на с. 85)

Синтаксичну роль так званих предикативних прислівників, що виступають присудками в безособовому реченні, доцільніше розглядати згодом — у курсі синтаксису, але речення такі доречно вводити як ілюстраційний матеріал: *У кімнаті було холодно*.

Зі службових частин мови найбільше уваги у сфері словосполучень заслуговує **прийменник**, у сфері речення — **сполучник**. **Прийменник** забезпечує разом із відмінковим закінченням граматичний зв'язок керування — постановки запитань від головного слова до залежного: *іти, школа — іти до школи, зупинитися, школа — зупинитися біля школи або перед школою*,

**Дієприк-
метник,
дієслівні
форми на
-но, -то**

Таблиця 7

**На базі
дієслів
активно
творилися
дієприк-
метники та
дієприс-
лівники.
Більшість
авторів
граматик
початку ХХ ст.
тракували
дієприк-
метник
і дієприс-
лівник як
дієслівні
форми або
дієслівні
прикметники
і дієслівні
прислівники.**

Синтак- сичні поняття	Тема уроку з морфології	Характер зв'язку із синтаксисом	Види вправ
Словосполу- чення	Дієприк- метник як форма дієслова. Активні та пасивні дієприк- метники	Словосполучення з дієприкметником у ролі головного і залежного слова. Узгодження, керування, прилягання	Побудова словосполучень
Граматична основа слова	Синтаксична роль дієприк- метника. Дієслівні форми на -но, -то	Дієприкметник у ролі означення та іменної частини присудка. Форма на -но, -то як граматична основа безособового речення	Побудова речень. Виправлення типових помилок у реченнях
Другорядні члени ре- чення	Активні і пасивні дієприк- метники	Означення. Поширення означень. Структура активних і пасивних зворотів	Поширення речень дієприкметниками і дієприк- метниковими сло- восполученнями. Перебудова речень із використанням дієприкметників
Ускладнені прості ре- чення	Дієприк- метниковий зворот	Дієприк- метниковий зворот як вид відокремленого означення	Поширення речень словосполучен- нями. Перебудова речень зі зміною місця дієприк- метникового звороту. Відтворення деформованих речень
Складне речення	Дієприк- метниковий зворот	Синонімічність простих речень із дієприк- метниковими зворотами і складних речень із підрядним означальним	Перебудова речень

Таблиця 8

Дієприслівник

Синтаксичні поняття	Тема уроку з морфології	Характер зв'язку із синтаксисом	Види вправ
Словосполучення	Дієприслівник як форма дієслова	Дієприслівник в ролі головного слова. Залежність дієприслівника від дієслова-присудка	Заміна дієслова дієприслівником у складі словосполучень
Другорядні члени речення	Дієприслівник як форма дієслова	Дієприслівник у ролі обставини	Введення дієприслівників у речення
Ускладнене просте речення	Дієприслівниковий зворот	Однорідні члени речення. Відокремлені обставини	Поширення речень дієприслівниками і дієприслівниковим зворотом. Перебудова речень
Складне речення	Дієприслівниковий зворот	Синонімічність дієприслівникових зворотів і обставинних підрядних речень	Заміна підрядних речень зворотами. виправлення помилок

Таблиця 9

Прислівник

Синтаксичні поняття	Тема уроку з морфології	Характер зв'язку із синтаксисом	Види вправ
Словосполучення	Прислівник як частина мови. Синтаксична роль прислівників	Прислівник як головне і як залежне слово. Керування. Прилягання	Складання словосполучень із прислівниками
Граматична основа слова	Синтаксична роль прислівників	Предикативні прислівники в ролі присудка безособового речення	Побудова речень за опорними словами — предикативними прислівниками
Другорядні члени речення	Значення прислівників	Прислівники в ролі обставин	Поширення речень прислівниками. Відтворення деформованих речень
Ускладнені прості речення	Значення прислівників	Речення з прислівниками і прислівниковими сполученнями в ролі вставних слів	Складання речень за аналогією
Складні речення	Ступені порівняння прислівників	Складнопідрядні речення з підрядними способу дії, порівняльними, міри і ступеня	Доповнення речення підрядними реченнями

зустрітися, друг — зустрітися з другом тощо. Розгляд таких словосполучень органічно виходить у процес опрацювання морфологічної теми і водночас сприяє усвідомленню розмаїття моделей словосполучень. Є й інший аспект таких спостережень — вибір прийменника залежно від головного слова, утвореного префіксальним способом — своєрідний тандем префікса і прийменника: *увійти в кімнату — вийти з кімнати, доїхати до зупинки, злізти з драбини, поїздити по світу* (з омофонічними компонентами), *перейти через дорогу, вибігти з класу* (хоч і з різними за звучанням, але єдино можливими варіантами).

Сполучник по-іншому пов'язаний із питанням синтаксису: він для того й існує в системі мови, щоб пов'язувати між собою різні компоненти висловлювань (що й підкреслено в самому визначенні цієї частини мови і в етимології терміна) — однорідних членів речення та частин складного речення. Оскільки однорідними можуть бути будь-які члени речення, нагода використати синтаксичний матеріал є на всіх уроках опрацювання повнозначних частин мови: *батьки і діти; простора і світла [кімната]; втомлені, але задоволені [туристи]; ні дощ, ні холод [не злякає]; не тільки прочитати, але й законспектувати; не навмисно, а випадково* тощо. Так само можуть пов'язуватися між собою словосполучення (*тренер дуже добрий, але занадто суворий*), частини складного речення (*Собаки гавкають, а караван іде*).

У процесі роботи цілком природне питання, що з'єднує сполучник. Підмет і присудок, другорядні члени речення учні вже мають добре знати, тому, слід сподіватися, відповідь буде знайдено без особливих зусиль. Значно складніші проблеми виникають у зв'язку зі сполучниками підрядності. Тут доречно буде згадати зв'язок між компонентами словосполучення і від цього перейти до підрядного зв'язку між простими реченнями (*Угомоніть розбурхану стихію — Угомоніть стихію, бо*

вона розбурхалася; хлопчик попросив друга допомогти — хлопчик попросив друга, щоб той допоміг).

Службові частини мови, вигук (таблиця 10)

Введення синтаксичних понять у процес виконання конструктивних вправ здійснюється по-різному. Відомі вже учням терміни можна безпосередньо включати у формулювання завдань: складіть словосполучення іменник — іменник у родовому відмінку; у наведених словосполученнях замініть прислівники іменниками в орудному відмінку; введіть у речення додаток у давальному відмінку; поширте речення обставиною, використовуючи прислівники способу дії; введіть у речення дві однорідні обставини, виражені іменниками в місцевому відмінку; з наведених пар слів утворіть словосполучення, використовуючи прийменники тощо. В іншому разі формулювання мають містити тільки морфологічні поняття.

У наведених реченнях замініть називний відмінок іменника орудним; зберігаючи зміст вислову, замініть прикметник формою іменника; введіть у речення іменник у кличному відмінку (дієслово наказового або умовного способу); перебудуйте речення, використовуючи дієслівну форму на *-но, -то*. Тільки після виконання завдання доцільно простежити, як ці зміни вплинули на синтаксичну структуру вислову, вводячи нові для учнів поняття, постійно дбаючи про те, щоб синтаксичний зміст такої роботи не перетворювався у самоціль, а цілком підпорядковувався засвоєнню морфологічної теми.

Таким способом вдається поєднати три аспекти навчальної роботи — поглиблення і закріплення раніше вивченого, опрацювання нової теми і пропедевтичну підготовку до засвоєння наступних тем у систематичному курсі синтаксису.

Серед конструктивних вправ найефективніші такі:

- ♦ відмінювання не окремих слів, а разом із залежними від них компонентами словосполучень із подальшим уведенням кожної відмінкової форми у речення;
- ♦ поширення окремого дієслова (або у складі речення) керованими формами іменних частин мови: завдячувати — ?, питатися — ?, прагнути — ?;
- ♦ перебудова речення з використанням указаної форми (наприклад, давального відмінка замість назив-

ного, присвійного прикметника замість іменника);

- ♦ побудова з наведених слів речення з використанням тієї граматичної форми, яка опрацьовується на уроці;
- ♦ побудова складного речення з простих із використанням опрацьовуваної частини мови в ролі засобу зв'язку (Я прочитав книжку. Книжку подарував мені брат — займенника; Підеш зі мною в бібліотеку? Іти мені самому? — частки; Треба наполегливо тренуватися! Хочеш досягти успіху в спорті? — сполучника).

Службові частини мови, вигук

Таблиця 10

Синтаксичні поняття	Тема уроку з морфології	Характер зв'язку із синтаксисом	Види вправ
Словосполучення. Граматична основа слова. Другорядні члени речення	Прийменник як частина мови	Прийменникове керування. Підмет іменник + іменник із прикметником. Присудок типу «в плач», «в цвіт». Неузгоджені означення, непрямі додатки, обставини з прийменником	Складання словосполучень. Побудова речень. Заміна однорідних підметів, дієслівних присудків конструкціями з прийменниками
Просте речення	Частка як частина мови	Оформлення питальних, заперечних речень. Вплив часток на зміст речення	Заміна місця частки в реченні. Побудова речень у відповідності з комунікативною ситуацією
Ускладнене речення	Сполучник як частина мови	Однорідні члени речення, порівняльний зворот, уточнювальні члени речення, вставні слова	Побудова речень вказаної структури. Вставка потрібних сполучників. Поєднання змісту двох простих речень у складному
Складне речення	Сполучники сурядності і підрядності	Складносурядні та складнопідрядні речення	Поєднання простих речень у складне
Члени речення	Вигук як частина мови	Вживання вигуків у ролі членів речення. Присудки типу «хан», «стук»	Складання речень за аналогією

Зображення у творчій формі

◆ Ключ розуміння

Найчастіше варто, зважаючи на можливість типових помилок і важливість запобігання їх появі, пропонувати такі завдання:

- ◆ побудову словосполучень: (золотий, колосся (помилкове «золоті колосся»); описувати, подія (помилка «описувати про події»));
- ◆ перебудову словосполучень (ненавидіти окупантів — ненависть...; нагородили медаллю — удостоєні...; вірити в перемогу — бути впевненим ...);
- ◆ побудову речень із наведених слів (гілля, вода, плисти, тихо, за);
- ◆ виправлення допущених помилок (Доповідач наголосив про підготовку до олімпіади; Ми любимо і пишаємося своєю Вітчизною).

Необхідно постійно нагадувати дітям, що під час добору слів для поширення словосполучення чи речення — прикметників, прислівників, дієприслівників — завжди треба пам'ятати про їхню доцільність, виразність, образність і вибирати те, що найбільше підходить для певного контексту (*небо — голубе, безмежне, бездонне, безхмарне; стоїть — схилившись, похнютившись, насупившись; мчить — щодуху, нестримно, неспинно*).

Одним із можливих варіантів виконання таких завдань є напівігрова вправа «Позмагаймося з письменником»: учні повинні знайти і вставити взамін пропущеного найдоцільніше для цього контексту слово (*Чутно було, як об ... берег ... билися хвилі*), а потім зіставити запропоновані варіанти з авторським (*Чутно було, як об високий берег сполохано билися хвилі*).

Завдяки такій пропедевтичній роботі учні мають змогу практично ознайомитись із багатьма синтаксичними засобами, теоретичне вивчення яких передбачене в наступних класах, використовувати їх у власному мовленні, а це послужить передумовою для посилення комунікативного і стилістичного аспектів систематичного курсу синтаксису.

Опрацювання мовного матеріалу описаним способом має і виховний аспект. Ставлення учнів до вивчення мови стає більш свідомим і відповідальним. Вони охоче виконують класні й домашні вправи, активно включаються у колективний аналіз мовного матеріалу, у виявлення і виправлення помилок у зв'язних висловлюваннях.

Використані джерела

1. Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. Москва: Просвещение, 1979. 416 с.
2. Горяний В. Д. Синтаксис односкладних речень. Київ: Радянська школа, 1984. 128 с.
3. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Київ: Вища школа, 1980. 152 с.
4. Іванченко Р. Г. Літературне редагування. Вид. 2-е. Київ: Вища школа, 1983. 248 с.
5. Кардаш Л. Роль стилістичного синтаксису в шкільному курсі української мови. URL: <https://bitly.su/Ms2sHy> (дата звернення: 09.06.2020).
6. Кващук А. Г. Синтаксис складного речення. Київ: Радянська школа, 1980. 109 с.
7. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. Вид. 2-е. Київ: ВЦ «Академія», 2006. 464 с.
8. Коць Т. Граматична норма: дієслівна парадигма в прескрипціях і публіцистичних текстах початку ХХ століття. URL: <https://bitly.su/1zpcKs3t> (дата звернення: 09.07.2020).
9. Озерская О. П. Пути формирования знаний, умений и навыков по синтаксису. *Русский язык в школе*. 1980, № 6. С. 37—30.
10. Підготовка вчителя-філолога у педагогічному вищомунавчальному закладі: монографія / за ред. В. Мельничайка, Л. Струганець. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2017. 420 с.
11. Прикметник. URL: <http://pravila-uk-mova.com.ua/index/prikmetnik/0-11> (дата звернення: 09.06.2020).
12. Стилiстичне використання дієприкметників та дієприслівників в ОДС. URL: <http://sbc.ptngu.com/46L21.html> (дата звернення: 09.06.2020).
13. Топольницький Я. Л. Формування умінь і навичок з синтаксису. Київ: Радянська школа, 1985. 135 с.
14. Milewski Tadeusz. *Językoznawstwo*. Warszawa, PWN, 1969. 272 s.
15. Uryga Z. O unowocześnianie sposobow nauczania języka polskiego. *Polonistyka*. 1980, № 4. S. 252—256.